

Orfoqrafiyanın morfolojiya ilə integrativ tədrisi

Nabat Cəfərova

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

XÜLASƏ

Orfoqrafiyanın dil qaydaları, o cümlədən morfolojiya ilə əlaqələndirilməsi mühüm təlim əhəmiyyətli prinsipdir. Təlimin bu istiqamətdə qurulması şagirdlərin morfoloji, orfoqrafik bilik və bacarıqlarının artmasına səbəb olur. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin morfolojiyası üzrə verilən biliklər şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək, qrammatik qanunlar əsasında yazı qaydalarını öyrətmək kimi praktik məqsəd daşıyır. Sözlərin düzgün yazılışı şagirddən bu qaydaları yaxşı qavramağı və onları doğru şəkildə tətbiq etməyi tələb edir. Morfolojiyanın tədrisi ilə fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, sintaksis, üslubiyyat arasında sıx əlaqənin yaradılmaması bu vaxtadək ciddi nöqsan olaraq qalmaqdadır. İbtidai siniflərdə morfoloji anlayışların orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsi ilə integrasiyası şagirdlərin düzgün və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnməsinə səbəb olur. Sözlün tərkibinə görə təhlili sözdə orfoqramların düzgün yazılış qaydasını mənimsəməyə imkan verir.

AÇAR SÖZLƏR

dil qaydaları, orfoqrafiya, morfolojiya, integrasiya, yazı qaydaları

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 29.03.2023

qəbul edilib: 20.05.2023

Integrative teaching of orthography with morphology

Nabat Jafarova

Doctor of Pedagogical Sciences, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

ABSTRACT

The correlation of spelling with the rules of the language, including morphology, is an important educational principle. Building education in this direction leads to an increase in morphological and spelling knowledge and skills of students. The knowledge given on the morphology of the Azerbaijani language in the primary grades has the practical goal of developing the speech of students and, above all, teaching the rules of writing based on grammatical laws. Literate writing, especially the correct spelling of words according to the morphological principle, requires the student to know these rules well, quickly and correctly apply them. A serious shortcoming is still the lack of a close connection between the teaching of morphology and phonetics, spelling, orthoepy, vocabulary, syntax and style. Analysis of the word by its composition allows you to learn the correct spelling of the spelling in the word.

KEYWORDS

language rules, spelling, morphology, integration, writing rules

ARTICLE HISTORY

Received: 29.03.2023

Accepted: 20.05.2023

Giriş / Introduction

İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya ilə əlaqələndirilir, sintaksisin tədrisi üçün zəmin hazırlanır. Azərbaycan dilinin ibtidai siniflərdə öyrədilən bölmələrinin əlaqəli tədrisi dedikdə, hər bir bölmə üzrə keçilmiş bilik və bacarıqlar yada salınmalı, bu, yeni biliklərin tədrisi prosesində şüurlu surətdə möhkəmləndirilməlidir.

Belə ki, orfoepiya və orfoqrafiya ilə bağlı məlumatlar verilərkən, praktik işlər aparılarkən fonetika və morfologiyaya istinad olunmalıdır. Söz və şəkilçilərdə səsartımı, səsdüşümü, səsdəyişməsi hadisələrini – fonetik hadisə və qanunları, dil qaydalarını yada salmadan orfoqrafiya, orfoepiyaya aid biliklərə yiyələnmək, onları morfologiya ilə əlaqələndirmək mümkün deyil. Həmçinin qrammatik biliklərə yiyələnmədən düzgün yazı qaydalarına müvəffəq olmaq da çətinlik yaradır. Metodistlərdən D.İ.Tixomirov, A.M.Peşkovski və N.S.Rojdestvenski düzgün yazı bacarıqlarına yiyələnmək üçün qrammatikanı əvəzsiz şərt hesab edirdilər.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiyasının tədrisi metodikası üzrə faydalı tədqiqatları, əsərləri olan professor Ə.Əfəndizadə orfoqrafiyanın qrammatika ilə əlaqəli tədrisinə dair başlıca amilləri aşağıdakı kimi izah etmişdir.

1. Düzgün yazı qaydalarının bir çoxu məhz qrammatika ilə qarşılıqlı olaraq mənimsədir. Məsələn, şagirdlər ismin hallanmasını (eləcə də əvəzliyin, sayın və s. isim kimi hallanmasını), yaxud feilin zaman və şəxsə görə dəyişməsinə öyrənməklə, eyni zamanda həmin qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar şəkilçilərin düzgün yazılış qaydalarını da mənimsəyirlər.

2. Bir sıra orfoqrafik qaydaların dərk olunması prosesini qüvvətləndirmək, həmçinin həmin qaydalar üzrə işin normal təşkilinə nail olmaqda qrammatika özünü vacib elementlərdən biri kimi göstərir.

Məlum olduğu kimi, çoxaltma dərəcəsinə işlənən bir sıra sifətlərin yazılışında şagirdlər tez-tez səhvlərə yol verirlər: gömgöy, bomboş, tərtemiz və s. sifətləri mürəkkəb sözlər kimi defislə yazırlar (göm-göy, düm-düz, bom-boş, tər-təmiz). Bunun əsas səbəbi ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sifətlərin yazılış kağız-kuğuz, şey-mey, çör-çöp və s. kimi mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyası ilə qarışdırılır. Demək, qrammatikaya əsaslanmadan bu iki orfoqrafik hadisənin mahiyyətini və fərqli cəhətlərini izah etmək nəinki çətin, hətta mümkün deyil desək, səhv etmərik.

3. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, orfoqrafik qaydaların bir çoxu dilimizin qrammatik quruluşunun müəyyən xüsusiyyətlərinə istinad edir [Əfəndizadə Ə.R.

Bakı, 1975].

Şagirdlər qrammatik qaydaları şüurlu olaraq mənimsədikdən sonra hər bir sözün düzgün yazılışını başa düşür və öyrəndikləri qaydaları başqa sözlərə də tətbiq edirlər. Məhz bu, ibtidai siniflərdə verilən qrammatik məlumatın orfoqrafiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın şəkildə göstərir.

Pedaqoq K.D.Uşinski yazırdı: “Savadlılıq üçün insanın qrammatik qaydaları bilməsi kifayət deyil, o qaydaları ani bir tərzdə icra etməyə adət etmək də lazımdır. Adətlər, xüsusən belə xırda və mürəkkəb adətlər ancaq ən erkən yaşlarda müvəffəqiyyətlə əldə edilir və kök salır” [Uşinski K.D. Bakı, 1953].

Orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasında daha çox morfoloji və orfoqrafik qaydaları bilməyə, onları tez və düzgün tətbiq etməyə, ümumiləşdirməyə, morfoloji və orfoqrafik təhlilə, sözlərin məna təhlilini aparmağa, müqayisələrə və s. əsaslanmaq lazım gəlir. Bu yolları daha konkret şəkildə göstərək:

- Morfologiya üzrə dərslərdə sözlərin fonetik təhlilindən yeri gəldikcə bütün siniflərdə istifadə etmək lazımdır.
- Müəllim şagirdlərin nitqində rast gəldiyi orfoqrafik səhvlərə diqqət etməli, qruplaşdırmalı, onların xarakteri ilə tanış olmalı, hər bir mövzunu keçərkən şagirdlərə hansı səhvlərin aradan qaldırılması üzərində çalışmalar verəcəyini müəyyənləşdirməli, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar seçməlidir.
- Mətdən eyniköklü sözlərin seçilməsi və bu məqsədlə xüsusi cədvəllərdən istifadə edilməsi. Bu zaman şagirdlər səhv yazdıqları sözü eyniköklü, lakin düzgün işlətdikləri başqa sözlərlə müqayisə edir, onlardakı oxşar cəhətləri öyrənir və digər eyniköklü sözlər tapırlar. Bu assosiasiya orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasına da kömək edir.
- Hər bir qrammatik qayda ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin düzgün yazma bilməyəcəyi güman edilən sözlərin orfoqrafik-orfoepik cədvəlini hazırlayıb sinif otağındakı divardan asmaq və həmin sözlər üzrə çalışmalar təşkil etmək faydalıdır.
- Müəyyən qrammatik qaydanın tətbiqi ilə əlaqədar nitq inkişafı dərslərində, yazı işlərinin təhlili zamanı qrammatik-orfoqrafik təhlilə geniş yer vermək zəruridir.
- Şagirdlərin orfoqrafiya və morfologiyaya aid bilikləri möhkəm və şüurlu şəkildə mənimsəmələrinə, onlara aid müstəqil nümunə tapa bilmələrinə, yazı zamanı bu qaydalardan cəld və asanlıqla istifadə edə bilmələrinə nail olmaq lazımdır.

Orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri məhz morfoloji prinsipdir. Şagirdlərə bu prinsipi yazıda tətbiq etməyi öyrətməklə sözləri düzgün şəkildə kök və şəkilçilərə ayırmağı, sözün morfoloji tərkibini onlara daha yaxşı mənimsətmək olar.

Morfologiyaya aid bütün mövzuların tədrisində orfoqrafik-morfoloji

çalışmalardan istifadə etmək məqsəduyğundur, çünki bu bölməyə aid hər bir dərstdə orfoqrafiya ilə əlaqədar iş aparmaq imkanı vardır. Buna görə də sözün tərkibi üzrə keçirilən dərslərdə bir, iki və dörd cür yazılan şəkilçilərin, o cümlədən mürəkkəb sözlərə aid biliklərin mənimsədilməsi prosesində orfoqrafik-morfoloji, morfoloji-orfoqrafik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır.

Sözün tərkibi ilə bağlı dərslər sonralar ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisi zamanı daha da əhatəli keçirilir. Müəllim “Sözün tərkibi” mövzusunı keçərkən şagirdlərə kök, şəkilçi, şəkilçilərin növləri haqqında geniş məlumat verir və sözün quruluşuna görə təhlili üzrə iş aparmaqla şagirdlərdə onların hansı nitq hissəsinə aid olduğunu bilmək vərdişi yaradır. Belə ki, o, leksik, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığını izah edərkən elə çalışmalar üzərində iş aparmalıdır ki, bunlar bir tərəfdən şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirsin, digər tərəfdən isə onlarda düzgün orfoqrafik vərdişlər yaratsın.

Təcrübələrdən aydın olmuşdur ki, söz yaradıcılığı üzrə düzgün iş aparılmadıqda şagirdlər yazıda bir sıra kobud orfoqrafik səhvlərə yol verirlər. Məsələn, sözləri sətirdən-sətrə hecalarla deyil, kök və şəkilçiyə görə keçirirlər: qır-ıntı, yığ-ıntı, gey-indi, otur-du, yat-aq, sağ-ıç, sür-ücü və s.

Şagirdlər nəinki düzəltmə və sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş sadə sözləri, hətta bir sıra mürəkkəb sözləri də sətirdən-sətrə keçirərkən səhvlərə yol verirlər. Məsələn, daşyon-an, vintbur-an, günəbax-an və s.

Sözlərin kök və şəkilçiyə ayrılmasına aid orfoqrafik-morfoloji çalışmalar söz köklərinin (nitq hissələrinin) və şəkilçilərin öyrədilməsini asanlaşdırır. Professor S.Cəfərov yazırdı: “Azərbaycan dilinin şəkilçilər sistemi olduqca zəngin və rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir”, “şəkilçilər bir tərəfdən dilimizin söz yaradıcılığı prosesini təmin edir, digər tərəfdən isə onun qrammatik sistemində daxil olan qayda və qanunların formal əlamətləri kimi çıxış edir” [Cəfərov S.Ə. Bakı, 1960].

Metodik ədəbiyyatda orfoqrafiya və morfologiyanın integrativ tədrisinə dair tədqiqat aparmış müəlliflərdən Ə.Əfəndizadə, M.Həsənov, H.Hüseynov və başqaları bəzi şəkilçilərin yazılışında qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs etmişlər.

Professor Ə.Əfəndizadə yazırdı: “...Şəkilçilərin yazılışı haqqında şagirdlərdə düzgün təsəvvür yaratmaq üçün təlim prosesində onların diqqətini aşağıdakı iki cəhətə xüsusi olaraq cəlb etmək lazımdır:

1. Şəkilçilərin yazılış variantları yalnız onların tərkibindəki saitlərə görə müəyyən edilir, çünki həmin variantların meydana gəlməsi məhz saitlərin ahəngindən irəli gəlir.

2. Saitlə bitən sözlərə saitle başlayan şəkilçilər artırıldıqda iki sait arasına bir bitişdirici samit əlavə olunur. Azərbaycan dilində belə bitişdirici samitlər üçdür: n, y, s. ...n, y, s samitləri, əslində, şəkilçilərin fonetik tərkibinə daxil olmayıb, bitişdiricilik vəzifəsi daşıyır.

...Beləliklə, aydın olur ki, şəkilçilərin şəkilcə çoxvariantlılığı yalnız bir ümumi prinsipə – saitlelərin ahəng qanununa tabe olması prinsipinə görə müəyyən edilir” [Əfəndizadə Ə.R. Bakı, 1975].

Şagirdlərin orfoqrafik-morfoloji anlayışları praktik mənimsəmələri üçün III siniflərdə iş vərəqlərindən istifadə faydalıdır. Məsələn:

İş vərəqi 1.

1. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

karandaşlar, üzümlük, məktəbli, küçədə, sulu, binalar, meyvəlik, kağızdan, şüşədən, təyyarədə, oğlana

2. Nöqtələrin yerinə buraxılmış hərfləri yazın.

st..l, st..l, sam..var, telev..zor, qana.., dəf..ər

3. Cümlədə baş üzvlərin sualını üstündə yazın.

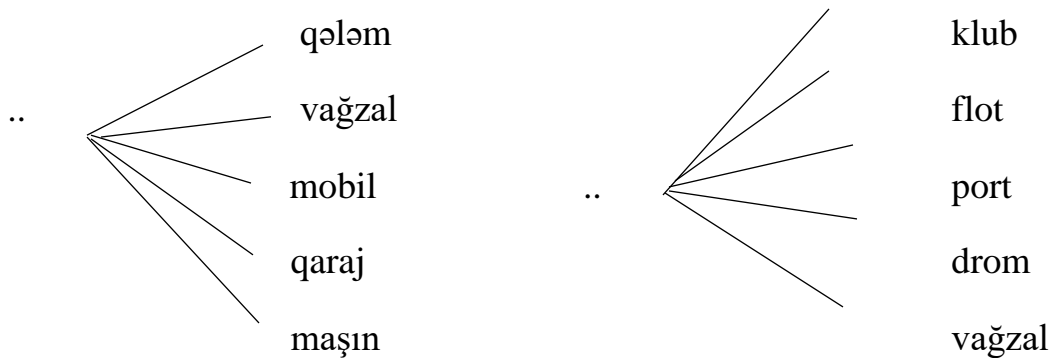
Maşın sürətlə uzaqlaşdı.

İş vərəqi 2.

1. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

sulu, suçu, gül, güldan, güllük, bağban, bağlıq, bağça

2. Verilmiş sözlərin ümumi hissəsini yazın.

3. Cümlənin mübtədasının altından xətt çəkin.

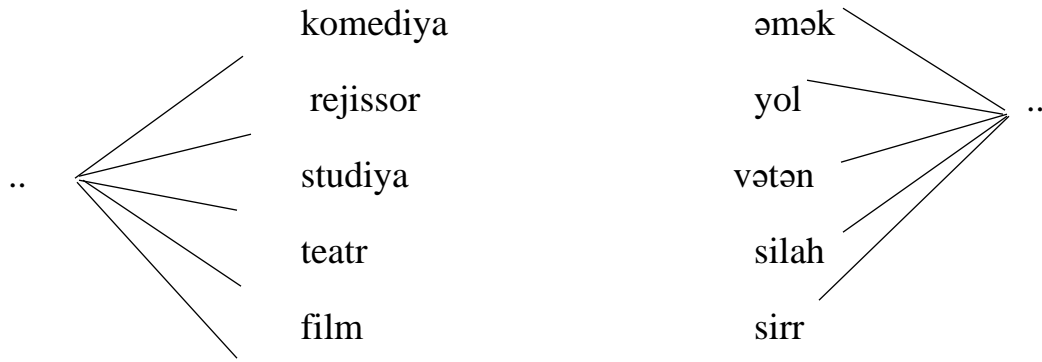
Xəzri əsirdi.

İş vərəqi 3.

1. Eyniköklü sözləri seçib alt-alta yazın.

baş, başlıq, bal, başçı, dəmir, çayçı, daş, dəmirçi, çay

2. Sözlərə ümumi hissəni əlavə edin.

3. Verilmiş sözlərdən cümlə qurun.

Əhməd, işlə, suçu

İş vərəqi 4.

- Sözləri tərkibinə görə təhlil edin.
maraqlı, kitabça, məktəbli, üzümlük
- Buraxılmış hərfləri yerinə yazın. Orfoqramların düzgün yazılış qaydasını izah edin.
a..tobus, p..ndir, kən.., qana.., a..tomat, p..lemyot, p..midor
- Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın.
kitab, gözəl, oxuyur, adam, sarı, çoban, mavi, qaçdı, gülür

İş vərəqi 5.

- Sözləri tərkibinə görə təhlil edin.
ağıllı, bağça, günəşli, qabaqcıl
- Buraxılmış hərfləri yerinə yazın.
qəhr..man, düşm..n, do..şan, zə..bil, sü..bül, p..ncərə, m..tor
- Cümləni təhlil edin, baş üzvlərin altından xətt çəkin.
Gəmi sahilə yaxınlaşdı.

İbtidai sinif şagirdləri sözlərin quruluşunu yaxşı bilmədikləri üçün yazıda çox zaman hərf səhvlərinə yol verirlər. Məsələn: geyndi, sıçrayş, yuxardakı, aşağıdakı və s.

Belə səhvləri aradan qaldırmaq üçün həmin sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaqla (gey-mək, sıçra-maq, yuxarı, aşağı -kök; -in, -di, -ış, -dakı şəkilçidir) buraxılmış hərflərə aid səhvləri tapmağı şagirdlərin özlərinə həvalə etmək olar.

Sözün tərkibi, kök və şəkilçinin tədrisi ilə əlaqədar aşağıdakı şəkildə orfoqrafik-morfoloji çalışmalar yazdırmaq olar:

- la²; -lıq⁴; -çı⁴ şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər düzəldin, şəkilçilərin altından xətt çəkin. Nümunə: başla, dişlə
- lar²; -da²; -dan²; -acaq²; -ar²; -ma²; -maq² şəkilçilərini sözlərə artıraraq hər

birinə aid bir nümunə yazın. Həmin şəkilçilərin neçə cür yazıldığını izah edin.
Nümunə: *alma-almalar, şagird-şagirdlər*.

3. -l⁴; -sız⁴; -laş² şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər düzəldin. Söz köklərinin altından xətt çəkin. Nümunə: daşlı, dilli

4. *Kitab, qələm, yaz, bina, məktəb* sözlərinə mümkün olan dörd cür yazılan sözdəyişdirici şəkilçi artırıb yazın. Nümunə: kitab – kitabın, kitabı, kitabım, kitabınız.

Nəticə / Conclusion

Qeyd edək ki, şagirdlər bitişik yazılan bir sıra mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında da səhvlərə yol verirlər. Belə ki, həmin sözləri bitişik yazmaq əvəzinə ayrı yazırlar. Məsələn, *radio qəbul edici, toz soran, qara toyuq, iki mərtəbəli, əl üstü, dost yana, bir başa, ayaq qabı, üç bucaqlı, Murad əli, toxum səpən, paltar asan və s.* Belə mürəkkəb sözlərin yazılışındakı səhvləri aradan qaldırmaq üçün onların əmələ gəlməsi, tərəflərin mənaca bir-birinə bağlanması, iki və ya üç sözün birləşərək bir mənə bildirməsi, birinci tərəfin öz vurğusunu itirməsi və hər bir bitişik yazılan mürəkkəb sözün bir vurğu ilə deyilməsi, ayrı yazılan mürəkkəb sözün isə tərəflərinin müstəqil vurğu ilə deyilməsinə aid müqayisə xarakterli şifahi və yazılı çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır.

İbtidai siniflərdə sözlərin orfoqrafiyası üzrə işin təşkili: imlaların yazdırılması, orfoqrafik-morfoloji təhlillər və sözlərin nitq hissələrinə görə müəyyənləşdirilib cümlədə işlədilməsi, cümlə üzvü kimi funksiyalarına dair müvafiq çalışmalar, iş vərəqləri, testlər vasitəsilə həyata keçirilir. Belə iş növləri aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbini qarşıya qoyur:

- sözün tərkibinə görə təhlili;
- sözün tərkibində çətin orfoqramların müəyyənləşdirilməsi;
- sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşdırılması;
- cümlələrin qurulması və cümlə üzvünə görə təhlili və s.

İbtidai siniflərdə sözlərin yazılış qaydası – kök və şəkilçi haqqında məlumatlar praktik şəkildə öyrədilməyə başlanılır. Sinifdən-sinfə keçdikcə şagirdlər sözün tərkibi, kök və şəkilçilər haqqında daha geniş məlumat əldə edir, müxtəlif çalışmalar üzərində işləyirlər. Ümumiyyətlə, orfoqrafiyanın morfologiya ilə integrativ tədrisi zamanı müəllim münasib iş növlərindən, fəal təlim üsullarından istifadə etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev A.S. (1962). İbtidai məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası. Bakı, Maarif. 165 s.
2. Cəfərova N.B. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, ADPU. 404 s.
3. Cəfərova N.B. (2019). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, ADPU. 430 s.
4. Cəfərov S.Ə. (1960). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, API nəşr. 203 s.
5. Əfəndizadə Ə. (1975). Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 176 s.
6. Əfəndizadə Ə.R. (1968). Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 132 s.
7. Həsənov M.S. (1973). Qrammatikanın (morfologiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər. Bakı, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi. 22 s.
8. Гусейнов Г.Т. (1966). Пути обучения орфографическим правилам на занятиях морфологии: Автореф. дис. ...канд.пед. наук. Баку, 18 с.
9. Uşinski K.D. (1953). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr. 311 s.